

ОҚЫТЫҰДЫҢ КӨРГИЗБЕЛИ ХӘМ ӘМЕЛИЙ УСЫЛЛАРЫ

Балтаниязов Сарсенбай Айтмуратович – профессор

Ўзбекистан мамлекетлик көркем өнер хэм мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: мусика савотқонлиги, кўргазмали қуроллар, оғзаки, мусикани англаш, сюжетлари тасвирлаш, картиналар, нота.

Ключевые слова: музыкальная грамотность, наглядные пособия, устное, музыкальное понимание, картины, ноты

Key words: musical literacy, visual aids, oral and musical understanding, pictures, sheet music

Көргизбели методлар дегенде тәлим бериў барысында қолланылатуғын көргизбели қураллар хэм техникалық қуралларға жоқары дәрежеде байланыслы болған оқыў материалларын өзлестириў формалары түсиниледи. Басқаша қылып айтқанда, тәлимнің көргизбели қураллары музыка билимлерин үйрениў хэм өзлестириў характерин белгилейди.

Тәлимнің бундай методларынан пайдаланылғанда оқыўшылардың музыка сабағынан алған билимлери көргизбе қураллар жәрдемінде пайда болатуғын ямаса еске түсиретуғын сезимлик образларға, көз алдына келтириўге байланыслы болады. Аўызеки түсиндириў гүзетиўди шөлкемлестириўде, көз карасты бир темпке салыўда, оларды үйренип атырған музыка мазмуны идеасы менен байланысыўында жәрдем береді. Көргизбели қураллар болмаса, аўызеки түсиндимениң оншелли пайдасы болмайды.

Көргизбели қураллар сыпатында музыкалық шығарманың нота жазылыўы, шығарманың ритми ямаса темпин анықлаўда пайдаланылатуғын графикалық сызылмалар, музыка астындағы хәрәкетлер, шығарма мазмунына мас реңли сүүретлер ямаса дәлийллер музыка сабағында тамаша етип көрсетилиўи мүмкин. Хәзирги ўақытта оқыўтыў барысында хәр түрли техник қураллар: кино хэм басқа проекцион аппаратуралар, даўыс жазыў аппаратлары хэм тағы басқалардан пайдаланып тамаша етиў кең тарқалмақта. Көргизбели қураллар түрлише әхмийетке ийе. Олар бир ҳалда тек тамаша етиледи. Екинши ҳалда болса абстракцияны пайда етиў процессин жеңиллестиреди. Көргизбели қураллар жәрдемінде пайда болатуғын анық сезимлик образларға таяныш обстракт қағыйдаларды өзлестириў барысын жеңиллестиреди, билимнің түсиникли болыў дәрежеси артады. Мәселен, нота ҳаққында дәслепки түсиник бериў пайытында нота таяқшалары, аппликацилар, сүүрет сызылған картонлар хэм тағы басқалар пайдаланылады.

Көргизбели қураллар, әсиресе, музыка саўатынан алған билимлерин системаға салыўда хэм байытыўда сондай-ақ, оқыўшылардың пикир жүритиўин жеделлестириўде жәрдем береді. Музыка оқытыўшысы тәлим бериў барысында көргизбели қураллардан бирде бир аўызеки баянатысыз ямаса түсиндирмелерисиз көз алдымызға келтириўимиз қыйын. Көргизбели қураллар хәмийше оқытыўшының сөзи менен өзара байланысы хэм бир қыйлы мүнәсибette болады.

Оқыў барысында коргизбелилик принцип қолланыўдың зәрүрлиги музыка сабағы ўақтында үйренилетуғын тема хэм музыкалық шығарманы сезимлилик ойлаўға, оларды «жанлы пикирлеўге», билиў қәбилетиниң анық хэм анық емес, сезимлик, теориялық элементлердиң бирлигине үлкен орын бериўши теориялық нәзерден түсиндириў мүмкин. Музыкалық шығармаларды көргизбе қураллар арқалы аңлаў хэм түсиниў үлкен имканиятларға ийе. Еслеп қалыўда коргизбелиликтиң

сөйлеў хэм әмелий жұмыс пенен бириктирилиўи ең жоқары нәтийжеликлерге ийе болады. Бул оқытыў методларының оптимал бирикпесин излеў зәрүрлинен дәлалат береді. Өне усы айтылғанларға көре билиўдиң оқытыў процессине бир тәртипте жолды сезимлик хэмде теориялық билиўдиң ҳаққый бирлиги сыпатында режелестириў хэм шөлкемлестириў керек. Музыка сабағында оқытыўдың көргизбели методларын қолланыў оптималлық тәртибине муўапық келиўи ушын музыка оқытыўшысы оларды таңлағанда бир қатар талапларға жуўап бериўи керек.

Көргизбели методларды таңлаўда олардың төмендеги дидактик ўазыйпаларын бир қанша нәтийжелилигин шешиў нәзерде тутылыўи шәрт:

- оқыўшыларда музыканы аңлаўда көргизбели-образлы ойлаўдың раўажланыўына жәрдем бериўи;
- музыкалық шығармалар түрлерин

өзлестириўде дыққатты жеделлестириў қуралы ролин атқарыўшаңлығы;

- музыка саўатынан алған билимлерин конкретластырыўға имкан бериўшеңлиги;
- үйренилген темаларды плакатларда, график сызылмаларда, сўўретлерде хэм басқаларда анық етип системаластырыў хэм классификация қылыў;
- музыкаға болған қызығыўды хошаметлеў, нәтийжели билим алыў ушын көрсетпелер жаратыў методлары ролин атқарыўы;

- музыка пәнинде оқыў материалының кәншелли өзлестирилгенлиги хаққында конкретластырылған формада мағлыўмат алыў

Жоқарыда айтылғанлардан көргизбели материаллардан қанша көп қолланылса, сонша жақсы болар екен деген мағана келип шықпаслығы керек. Себеби көргизбелиликти оптимал қоллаў, оннан мақсетке муўапық пайдаланыў деген мәнини билдиреди. Соның ушын да музыка оқытыўшысы дәстүрде хэм методик қолланбада келтирилетуғын тамаша қылыўдың усынылған избе-излигинен, биринши нәўбетте, сабақтың тийкарғы ўазыйпасының шешилиўине, үйренилетуғын теманың тийкарғы зэрүр мәселелерин өзлестириўге тиккелей жөнелтирилгенлерин таңлап алыўы керек.

Көргизбели қуралларды пайдаланыл пайдаланылып атырғанда тамаша муғдарын асырып жиберий ўақытты көп алып келип сарышлаўға қоймастан, соның менен бирге оқыўшылар итибарын үйренилип атырған материалдын мазмунынан да шалғытады.

Көргизбели методларды таңлаўда класстағы копшилик оқыўшылардың ойлаў қәбилетиниң үстин типии - аўызеки-логикалық ямаса көргизбели образлы екенлигин есапқа алынады. Оқыўшылыр берилген саўалларға жуўап күтер екен, көргизбели мағлыўмат үстинде актив пикир жүритеди, көтерилген машқалаларды шешиўде, шешилиў жолларын өзлери қыдырыады хэм соның ушын да оқыў кестелер, оқытыўшының дирижёрлығы, оын хәрекетлари хэм басқалар музыканы жанлы хэм анық өзлестире алыў ямаса атқарыў ушын жәрдем береди. Ең кереклиси, өзлестириў пайытында оқыўшылардың музыка «ағымын» гүзетип барыўға хэм соның менен бирге музыка тийкарында нелерди ямаса қайсы образлар көрсетилгенин илип алыўға үйретий зэрүр. Демек, музыка басқа көркем өнер түрлеринен паркланып, сабақта көргизбели материаллардан дерлик екинши дәрежеде пайдаланыўға туўра келеди. Музыка мазмуны,

образлар ямаса сюжетлерди сўўретлеўши сўўреллер, картиналар көбирек басланғыш класс оқытыўшыларын қызықтырады. Әмелиятта көбирек хәрекетлениўши, мәселен, дирижёрлық, музыка өлшемин уқтырыў, шертип көрсетий, ойын, қол хәрекети, регистир хэм ритмик тезликти досқаға график сызықларда көрсетий киби көргизбели қураллардан пайдаланылады. Әмелий методлар оқыўшылардың шынығыўлар, сондай-ақ, лаборатория хэм әмелий жумыслар көринисиндеги хәр түрли жумысларынан ибарат. Бул методлар жаңа билимлерди ийелеў хэм алдыңғы алған билимлерди беккемлеўге хызмет қылыўы мүмкин, лекин олардың тийкарғы ўазыйпасы- алынған билимлерди әмелде түрли шараятларда қоллаўға үйретий хэмде оқыўшыларда көнликпе хэм тәжрийбелерди пайда етий болып есапланады.

Әмелий методлар қулаллары менен оқыўшыларда вокал-хор тәжрийбелери, музыканың дүзилиси хэм де жеткерип бериў қуралларын анализлеў, оның жанр хэм формаларын анықлаў хэмде нотаның жазылыўын үйрениў тәжрийбе хэм көнликпелерди пайда етий ушын қолланылады. Мәселен, вокал-хор тәжрийбелерин раўажландырыўда, нота жазылыўы ямаса музыкаға қәдем таслаўды үйрениўде тийкарынан шынығыў методдын көбирек пайдаланылады, олар хәр қыйлы жумыс түрлеринде қолланылады. Әмелий методларға шынығыўларда кириўин жоқарыда айтып өттик. Оларды бежерийде оқыў мағлыўматларын эпиўайы аўызеки ямаса көргизбели қабыл етип қоймастан, бәлким алынған теориялық билимлерди әмелиятта қоллаў әмелге асырылады. Әмелий шынығыўлар методдын пайдаланылғанда алынған теориялық билимлерди әмелед әмелде қоллаўды толық дәрежеде тәмийнлеў имканын беретуғын шынығыўлар топламын таңлаў жүде зэрүр. Егер мәселен, биринши класстарда музыка саўатынан нота жазыў қағыйдалары өзлестирилген болса, ол халда шынығыўлар дизими бул бәрше қағыйдалардың әмелий қолланылыўын толық өз ишине алаўы керек. Бунда басланғыш класс оқыўшылырына нотаның штилин (таяқшасын) жазыў қағыйдасы, бас бөлимин жазыў қағыйдасы, бас хэм штилди қосып жазыў қағыйдасы, байрақшаны жазыў қағыйдасы хэм нотаның үш бөлимин қосып жазыў қағыйдасы нәзерде тутылады.

Шынығыўлар системасына бирдемликтен тысқары логикалық илгерилик талабы хэм алға

қойылатуғын, мәселен, ноталарды нота жолы сызықтары арасына, сызықларға, биринши сызық астына, бесинши сызық үстине, қосымша сызықларға жазыу киби шынығыуларды ҳар бир алдыңғы шынығыу кейинги шынығыу ды өзлестириуге таярлауға жәрдем беретугын етип жайластырылыуы талаб етиледі. Логикалық илгерилеудин бузылыуы билимлердин өзлестирилиуи хәм беккемлениуиниң нәтийжелилигинин пәсейиуине алып келеді.

Шынығыуларды орынлауда оқытуу мтодларының бул көринисин қоллаудың нәтийжелилигин асырууды тәмийнлеуши төмендеги қағыйдаларға әмел етиу зәрүр. Оқыушылар алдына орынланыуы тийис болған шынығыулар анық мақсети: Шынығыуларды орынлаа барысында қандай билимлерди қоллау, нелерди беккемлеу, шынығыуларды орынлау ўақтында қандай билим хәм тәжрийбелерди пайда етиу зәрүрлигин алға қойыу керек.

Вокал-хор ислери қосықшылық ҳаўазы, даўысты пайда етиу, сөз анықлығы, саз хәм ансамбль тәжрийбелерин раўажландыруға тән болған метод хәм усыллардан кең пайдалынады. Бунда музыкалық шығармаға дирижёрлық етиу, қосықларды тәкирарлап айтыу, шығармалардың музыкалық дүзилиси жағынан салыстыруу, қосықты айтып көрсетиу, вокал шынығыулары хәм баскалардан пайдаланыу нәзерде тутылады. Оқытуудың әмелий методында вокал-хор тәжрийбелери музыка пәни дәстүринде көрсетиген қосық репертуары арқалы хәмде өз алдына кишкене мақсетти қойған арнаўлы вокал-хор шынығыулары арқалы пайда етиледі. Көбинесе қосық оқытуушылары вокал-хор шынығыулары бийкарға ўақытты алатуғын нәрсе деп, оған онша кеўил бөле бермейди, қосық үстинде алып барылатуғын жұмыстың өзи оқыушыларға вокал тәрбиясын бериу ушын жетерли деп есаплайды. Бундай көз-караслар менен келисип болмайды Музыка оқытуушысы арнаўлы шынығыуларды таңлауда қәншелли талапшаң болса, ол өз мақсетине соншелли тезрек ериседи.

Вокал-хор шынығыулары ҳәр бир музыка сабағында белгили бир орынды ийелеуи тийис. Бул шынығыулар ҳәр-түрли болыуы мүмкин, лекин хәмме ўақыт балалардың жасын, қабилетлнрин есапқа алыу лазым. Вокал-хор шынығыулары хәм шынығыу – қосық айтыу әмелий жұмыстың тийкарғы куралы есапланады.

Әмелий жұмыслар оқыушылардың оқытуушы басшылығында орынланатуғын ҳәр-түрли өз бетинше жұмыс түрлеринен ибарат. Бул физика хәм химия сабақларында тәжрийбелер өткерийде, география, геометриядан ҳәр түрли тапсырмаларды орынлау болыуы мүмкин. Музыка сабағында да оқыушылар музыка астында хәрәкетлерди орынлау жоллары ямаса музыкалық ойынды алып барыу тактикасы ҳаққында өз бетинше билим алыулары мүмкин.

Музыкалық ойын тийкарынан баслангыш классларда жақсы нәтийже береді. Класста кишкене музыкалы ойындар үйренилсе, класстан тысқары шынығыуларда класста үйренилген хәм кең майдан талап етиуши саз хәм қосықлар әмелде атқарылады.

Әмелий методтың тийкаргы шәрти орынланған шынығыулар, әмелий жұмыслар анализи хәм оларды баҳалау. Сабақта музыкалық оқыу хәм тәжрийбелеринде жақсы хәм жаман характерлер болады. Сондай-ақ, оқыушылар жол қоятуғын типик кәтелер де жүзеге шығады. Класста жақсы жұмысларды көрсетип бериу керек.

Жақсы қолланба тийкарында оқытуу абзалырақдур. Оқыушылар, әсиресе, жас өспиримлердин өз жұмысларының кәтелерин жаман мысал көринисинде пүткил классқа көрсетилсе, олар жүдә қапа болыуы мүмкин.

Егер көнликпени пайда етиу шәртлерине әмел қылынса, оқытуудың әмелий методлары оқыу материалларының утымлы өзлестирилиуине алып келеді.

Пайдаланылган әдебиятлар

1. Шамсиев П. Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Ташкент. 1966-ж.
2. Феруза Аскар. Музыка хэм инсан манаўияты. Т.2000. 12-бет.
3. Чаплина В.Л. «Вопросы вокальной педагогики»- Москва: Музыка, 1969 г. – 231 с.
4. Аспелунд Д.Л. «Развитие певца и его голоса» Москва: Планета музыки, 2017 г. - 180 с.
5. Ризаева М. «Становление молодого певца» Тошкент: Чўлпон нашрети– 2003 г. -104 с.
6. Варламов А.Е. «Полная школа пения» Москва: Издательство Лань, Планета музыки, 2012 г. 120 с.
7. Назаренко И.К. «Искусства пения» Москва: Музыка, 1968 г. – 624 с.
8. Морозов В.П. «Вокальный слух и голос» Москва: Музыка, 1965 г. – 88 с.

РЕЗЮМЕ. Мазкур мақолада мусиқа мактаблари ўқувчиларига кўргазмали ва техник воситалардан фойдаланиб дарс бериши ўқувчиларнинг дарсларни ўзлаштиришдаги аҳамияти тўғрисида сўз этилган.

РЕЗЮМЕ. В этой статье приведена о важности обучения школьников в музыкальных школах с использованием визуальных и технических средств для повышения качества уроков.

SUMMARY. This article discusses the importance of teaching music students in music schools using visual and technical aids to improve the quality of lessons.